

Елена МЕРАКОВА

(Смолян)

ЛОКАЛНА ДИАЛЕКТНА ФРАЗЕОЛОГИЯ НА ФОНА НА ОБЩОБЪЛГАРСКИ И СЛАВЯНСКИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕН МАТЕРИАЛ

За разлика от фонетико-граматичните и лексикалните диалектни описания, *българската диалектна фразеология* остава отворена за наши и чужди изследвачи. *Актуални проблеми* са събирането и интерпретацията на диалектен фразеологичен материал, изучаването на взаимната връзка между книжовната и народната фразеология, откриването на общото и локалното, на семантичната и граматическата специфика на диалектната фразеология и т. н., изучаването им би спомогнало за открояване на фразеологичната единица като елемент на книжовно-разговорната реч (нататък КРР).

Ако погледнем към друг славянски език, напр. към руския, ще се уверим, че *руската фразеология* е представена с диалектни фразеологични речници на регионално равнище. В руската научна литература се отбелязват фразеологични съответствия в различни говори (новгородски, иркутски, сибирски и т. н.).

В своята статия "Място на книжовно-разговорната реч в системата на общонародния език" Р. Йосифова пише: "Терминът разговорен език (или разговорна реч)... е обобщаващ и чрез него означаваме разговорните формации: книжовно-разговорна реч, интердиалект, диалект". Обект на нашата работа е фразеологичната единица (нататък ФЕ) като особеност на разговорната реч.

Във Фразеологичен речник на българския език (нататък ФРБЕ) са събрани ФЕ на общобългарско равнище, които образуват тематични кръгове. Опирайки се на него, на Речник на българския език от Н. Геров (н. НГ), на Българския тълковен речник от седмината автори, издание от 1963 г. (н. БТР-63), на Българо-руския

фразеологичен речник (н. БРФР), ние съпоставяме събрания от нас фразеологичен материал от Смолянския говор с общобългарската и отчасти със славянската фразеология, като откриваме, от една страна, специфичните семантични и фонетико-морфологични особености на диалектната фразеология, а от друга страна – единството на българската фразеология (респ. и на славянската). Без да изпускаме от нашето внимание социалните диалекти, които си оформят своя фразеология, правим уговорка, че става дума за диалектна фразеология, за ФЕ, които имат връзка с определен регион или местност.

Кои са проблемите?

Един от основните проблеми е за интердиалектните фразеологични връзки, който не може да бъде разрешен без типологическо описание на фразеологизмите от един регион. В рамките на регионалното изследване възникват трите основни проблема за:

I. Семантичната класификация

II. Вариативността

III. Лексикалният състав на ФЕ.

За езикова база разглеждаме фразеологичен материал от смолянския говор – лично събран от носители на диалекта. Дава се предпочитание на ФЕ, непредставени в българските фразеологични речници.

Работата се усложнява от сложните езикови процеси, които стават в съвременните условия, водещи до ударни промени в езика, откъдето идват и промените в диалектната система. Днес господства високата мобилност и разнообразието в нашата реч, проектирани в местния регионален език и в езика на отделните социуми.

Появяват се и фразеологизми, функциониращи в разговорната реч на града, които също не са намерили отражение във ФРБЕ. Това са фразеологизми с формални или семантични модификации, появили се най-напред с прякото си значение, а след това метафоризирали се. Напр. *компютърен апарат* – *компютърен интелект*.

Когато се изследва семантиката на ФЕ, фразеолозите правят различни класификации. Разглеждат понятийни и предметно-синонимни групи, тематични пластове, семантически класове и т. н. Разкривайки семантичната природа на ФЕ, Ларин свързва метафоричната образност в структурата на значима част от фразеологизмите с експресивността на ФЕ. Като преминавам към семантичната харак-

теристика на диалектната смолянска фразеология, правя уговорка, че разнообразните структурно-семантични модели са все пак фрагментарни поради липса на цялостен материал за определяне на фразеологичните ареали – актуална задача за всеки славист диалектолог. Тук се спираме на семантични групи, определяни от смисловото съдържание, вкл. и от пейоративното значение на диалектните фразеологични единици (ДФЕ).

Предимство имат ДФЕ, свързани с частите на човешката глава – *очи, уши, нос, уста*, както и *глава* като самостоятелен компонент. Още в старобългарския език се развива метафоризация от съчетанието на това съществително име и глагол: въздвигнѣ главѣ има две метафорични характеристики: 1) ‘Ободря се, насърча се’. Оттук идва и императива: Горѣ главата! и 2) ‘Проявявам непокорство’.

Семантична група, свързана с компонента *глава*

В тази група се откриват следните признакови значения (нататък ПЗ):

1. Умствени качества на човека:

Диалектното фразеологично единство *ѣумувѣта глава* (ДФЕ) ‘умен е’ има книжовно съответствие:

Носи глава на раменете си (КРР), както и славянски успоредици:

Кремлёвская голова (рус.)

ministerialna glowa (пол.).

В съвременния български език *министерска глава* има ироничен нюанс в значението.

2. Липса на умствени качества:

Бѣй ѣма ѣум н’ѣма.

3. Подмазване, нагаждане:

Глѣва прѣзна, устѣ – мѣзна (ДФЕ)

Преклонена глава сабя не сече (КРР)

Преклонената главичка остра сабя не сече (Ив. Вазов).

4. Глупост, тъпотия, невъзприемчивост

М’ѣшѣва глѣва / *М’ѣшѣдѣн* (тур.) (ДФЕ)

Дъбова глава (КРР)

Дубовая голова (рус.)

Кѣл’ѣва глѣва (ДФЕ)

Ему ничего не входит в голову (невъзприемчивост).

5. Признакова характеристика на душевно болен човек:
Ни е с акѣла си (ДФЕ)
Не е добре (КРР)
Не в полном рассудке (рус.).
6. Липса на завършеност в развитието на човешката личност
Има да дава Михал'уму (ДФЕ)
Липсват му първите седем години. (КРР)
Февраль в голове. (рус.)
В голові – февраль. (укр.)
7. ПЗ: безумно смел човек:
Луда глава (ДФЕ)
Луда глава (КРР)
Бедовая голова (рус. – РБФР) *горячая* ~ (РБС, М., 1962).
8. ПЗ: двуличие:
С аднѣ глава, пѣк з двѣ уста (ДФЕ)
И така и така (КРР).
9. ПЗ: разсеяност:
Прубитя глава (ДФЕ)
Дырявая голова (рус.).
10. Лакомия, глад:
Гѣс глава из'ада (ДФЕ)
Глад глава загубя (НГ).
11. ПЗ, свързано с действие:
Главѣна ф торба си тур'а (ДФЕ) 'рисува'
Слага си главата в торбата. (КРР);
Пейна ми главѣса (ДФЕ) – а) силно се ударих; б) бръмна ми, бучи ми главата.
Чука си главѣна (ДФЕ) – а) върши непосилна работа; б) съжалява.

Семантична група с компонент *око*

Във ФРБЕ са регистрирани над 400 речникови статии. Диалектният фразеологичен материал ни открива по-специална, по-нюансирана семантика. Тук можем да наблюдаваме паралелни признакови характеристики със семантичната група (СГ), съдържаща компонента 'глава' (напр. за признака 'подмазване' се използва фразеологизма *Прави мили очи* с книжовен синоним *Прави мили очи*), но се откриват и нови такива фразеологизми.

12. ПЗ прямота: *Правѣ кѹме та ф ъчи* (ДФЕ) 'говоря без заобикалки'.

13. ПЗ, свързано с названието на понятието пречка: *Сѹшка ф ъку* (ДФЕ).

14. ПЗ, свързано с названието на понятието бдителност: *Упѹл'ай си ѣчит'ѣ* (ДФЕ) със синоним *Отваряй си очите* (КРР) 'внимавай'.

15. ПЗ, свързано с названието на понятието умирам:

Фпѹли ъчи (ДФЕ)

Исѣкли очи (КРР)

Без пейоративно значение е *закрѹтъ глаза* (рус.).

16. Към ПЗ: действия и състояние отнасяме фразеологизми като

Ѳку му ни мѹгна (ДФЕ) 'не се стресна'

Окото му не мѹгна (БТР-63);

Ни мѹ флѹза ф ъку (ДФЕ) 'не ми харесва'

Не ми го хвацат очите (БТР-63)

Замѹзал му ѣчите (ДФЕ) 'излѣгал';

Ѳку да види (ДФЕ) / *Око да види* (КРР) – 'вярвай на очите си, а не на хорските приказки'.

С по-богата семантика е *Ѳку са ни напѹл'н'ѣ*: а) положителна – 'жажда за живот' и б) отрицателна – избличава се човешката алчност.

Самобитна е ФЕ *Учѹс'ѣ ми искип'ѹха ут сѹлзи*, което се дължи на свежата метафоризация на глаголния компонент.

Признакът: състояние в *Очи* – на икони, *ум* – на кокони (НГ) се изразява с констативния глагол 'има', потенциален за ФЕ или със спомагателния глагол 'съм' (*Ни ѣ ѹмѹвѹта*).

Отрицателните признакови характеристики:

17. Пиянство (*На дядо окото все вѣв виното*, НГ).

18. Липса на самокритичност (*Не види директа пред очите си, а сламката на другите*, НГ).

19. Завистта (*Окото му все в чуждата паница*, НГ), граничи с клетвите, близки до фразеологичните словосъчета-ния: *Да та ни вид'ват ѣчите ми*.

Семантична група с компонента уста

Във ФРБЕ са регистрирани около 320 речникови статии. Открояват се признаковите значения:

20. Сладкодумство (*Мед му капе от устата*, КРР)

21. Благоприличие (*Говори с половин уста*, КРР)

и др. Специфични смолянски са *Збѝрай си устата* 'Много, много да не говориш' и *С ч'ѝн'гѝл' да му извадаш дѝмин'ѝ*, разкриващи съответните ПЗ:

22. Злоезичие и

23. Мълчаливост.

От родопската сватбена традиционна практика е останал фразеологизмът *Вѝч'ер нив'ѝстана тр'ава да затвар'а вратана, ѝтирну – устана* (образец на хрисимо поведение).

Семантична група, съдържаща компонента ухо

Тук се оформят ПЗ:

24. Недоверчивост и бдителност *Надстр'ем си ушѝт'ѝ* (ДФЕ) 'готов съм да чуя важна новина' и руското *Держать ухо остро* (РБФР) означава 'нащрек съм'.

25. Умение да се пази тайна: *Ут твоѝт'ѝ уста – в гòспуд'уви ѝши* (ДФЕ); *От твоите уста в Божиите уши* (КРР) и др.

Семантична група, съдържаща компонента нос

Локална ФЕ с

26. Адвербиално ПЗ е *Пуд нуòн му е* 'много близко', *Под носа ти е* (КРР)

27. ПЗ увлечение, хоби: *Забѝва си нуòн* (ф кабелната телевизия).

28. ПЗ горделивост: *Мѝха ни каца на нуòн му*. Интересно е руското съответствие: *И шестом головы не достать* 'И с пръст не можеш главата му да стигнеш' (но с друг компонент).

II. Вариативността на ФЕ

Вторият проблем е свързан с т. нар. фразеологични варианти (ФВ). Под ФВ се разбират разновидности на ФЕ, тъждествени по значение и образност, различаващи се със словоформите или по отделни лексеми и пазещи относителна стабилност на синтактичната структура.

Като основна се възприема лексикалната вариативност, в която се редуват лексеми, без да се нарушава семантичното тъждество. ФВ са регионално-родопските словосъчетания със значение 'главоболие':

Гла̀ва ма тр'а̀сна

Уд̀ри ма гла̀вѡса

Гла̀ва ма ц'ѐни

Гла̀ва ма л'у̀л'а,

в които се сменят глаголните компоненти, без да се наруши семантичното единство.

Семантичното тъждество се запазва и при редукване на други части на речта, например на прилагателни. Така регионално-родопското *Д'ебѐла (м'ѐиѡва) гла̀ва* се редуква с общобългарските варианти *Дебела (дѣбова) глава* (КРР), а така също и със славянските ФВ: *Деревянная (дубовая, ольховая, еловая) голова* (рус.); *Голова деревіна* (укр.); *Głowa karpíšciana* (пол.) и т. н. Всички те са свързани с признаковата характеристика 'твърдоглавие'.

Формалната – фонетико-граматичната вариантност е прозрачна. Зад фонетико-морфологичните особености или синтактичното построение се откроява общобългарският вариант.

Наблюдаваме:

- 1) Акцентно-фонетични разлики. Сравни ФВ:

ДФЕ

КРР

Сѐстра пл̀анина

Сестра планина

Дѡйде ми сѡрце на м'а̀сту

Дойде ми сърце на място

Йма̀ла гла̀ва да т'ѡгли

Имала глава да тегли

- 2) Морфологични отлики

Гла̀вѡна ф тор̀ба си ту̀р'а

Слага си главата в торбата

Зама̀зал му учѝн'ѐ

Замазал му очите

- 3) Различна синтактична структура, но тъждествена семантика

ка

Кр̀ѡну тѡ̀ну / Кѐл'ѐву с'ѐм'ѐ (ДФЕ)

Липсват му първите седем години (КРР) и *Февраль в голове* (рус.)

Лексикален вариант на фразово равнище се наблюдава и между локално родопското и книжовно-руското:

Тыкать в глаза (РБФР) и Фтикам се с обща семантика 'Навирам се някому в очите', или *Пруби́та гла́ва* (ДФЕ) и *Дырявая голова* (рус.)

В говорната практика можем да наблюдаваме и съчетаване на формалната и лексикалната вариативност. Сравни:

Уд гла́ва ду но́ги (ДФЕ)

От глава до крака (КРР)

Съ головы до ногы (рус.) (със значение 'целият, в цял ръст').

Наблюдават се и ФЕ, които на пръв поглед са вариативни, а всъщност не са с тъждествена семантика, тъй като едното от тях не е развило метафорично значение. Напр. книжовнобългарското *Глътна си езика* е със значение 'Изплаши се', но диалектното *Пугòлна си изйк'е* е с прякото си значение: 'запуши гърлото си с език'.

Изобразителната сила на фразеологичното единство се определя от

III. Лексикалният състав и стилистичната функция на ФЕ

Разграничаваме *именни, вербални, адвербални, елиптични* и др. фразеологични словосъчетания. Съществителните имена придават конкретно предметно съдържание на израза: *сòрце кату бòрц'е* 'човек с голямо сърце, добър и безгрижен', *ж'ар л'уд'е* 'тълпа от празнично пременени хора'. Чрез предметното изображение изпъква обобщаващата сила на ФЕ: *пут нòт' и нис нòт'* – 'навсякъде'. Съществителното може да бъде в съчетание с прилагателно, местоимение или числително (*Бйстра гла́ва, С'ёки з главòта си, Чётри му са учйн'е* – 'нищо полезно не изпуска').

Най-многобройни и най-интересни са ФЕ, които съдържат глаголен компонент, т. е. вербалните, което прави израза действен, динамичен. Сложните глаголни форми внасят допълнителен нюанс (*Гà сам рёкла, та сам нё утс'акла* – 'не съм дала категоричен отговор'). Силата на действието се повишава, ако глаголната съставка е в повелително наклонение: *Упйцай си ак'ла*. Модално значение имат фразеологизмите с изпуснати глаголни форми *Дòм – на гла́ва* – 'грижа се сам за цялото семейство' (срв. с *Глава на семейство*).

Експресивите в състава на ФЕ водят до засилена метафоризация, оттам и до повишаване на стилистичната им функция. *Снòха* –

отрува 'много лоша' (срвн.) *Утѹф вѹже – ду Забѹцку* (хиперболизация).

Изобразителната сила на **метафората** проличава ярко в ДФЕ:

Глѡвѡса ми цѡла вѣч'ер сѡн ни накѹси;

Притѹскѡт ма барчинит'ѣ 'притеснявам се';

Пусади ли са? 'омъжи ли се?';

Ут гѣч пѡ-гѣч ни стѡва ('щом веднѣж си закѣснял, вече си закѣснял);

Дѡй гу с рѡки, трѡси гу с нѡги (липса на отговорност);

Нимѡй ми са сѡ на лафѡт (вулг.) 'не ме прекѣсвай' и т. н.

Паралелизмът също повишава стилистичния ефект на смолянските формални вариативи:

Глѡва гу прѡви, глѡва гу т'ѡгли;

Ѳчи пѡ.л'ни, рѡки – прѡзни;

Ут ѡднѡсу ѹху му флѡза, ут дрѹгусу – излѡза.

Той засилва образно-пластичния характер, ритмиката, музикалността и на общобългарските фразеологизми: *Свят – до око, радост – до ухо, сладост – до зѣби* 'всичко с времето си' (НГ).

Фразеологичните единства граничат със сентенциите, поговорките, игрословиците (*С ѡднѡну ѡку е сл'ѡп, з дрѹгуну – ни вид'и; Агнештѡта глѡва са печѣ на фѹрна, чул'ѡшката – цѡл живѡт; Вѡда ѡган' и женѡ гѡ тѡрнат, спѡран'ѣ н'ѣма*), които тук не разглеждаме.

И така:

В резултат от направения анализ виждаме:

– от една страна, ФЕ в Смолянския централнородопски говор имат свои съответствия в книжовната разговорна реч, а така също и в славянските езици.

– от друга страна, се открояват частнодиалектните фразеологизми, които са по-малко, но се отличават със самобитната си особеност. И това фразеологично богатство може да стане общобългарско достояние, като се внесе в адаптиран вид в нови издания на тълковни и фразеологични речници или по естествения път на разпространение навлиза в художествения и публицистичния стил. Защото КРР и ДФЕ са форми на съществуване на българския език. От изложения материал се вижда, че не са изолирани от останалите езикови форми.

ЛИТЕРАТУРА

Бухарева, Н. Г., А. И. Федоров. Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний русских говоров. Сибир. Новосибирск, 1972.

Вопросы фразеологии. VI. Самарканд, 1972.

Вопросы фразеологии. VIII. Самарканд, 1975.

Ивашенко, Л. А. Очерки русской диалектной фразеологии. Л., 1981.

Йосифова, Р. Място на книжно-разговорната реч в системата на общонародния език. // Проблеми на българската разговорна реч, кн. I, В. Търново, 1991.

Ларин, Б. А. О народной фразеологии. // История русского языка и общее языкознание. М., 1977, с. 160.

Прокошева, К. Н. Материалы для фразеологического словаря говоров Северного Прикамья. Перм, 1972.

Толстой, Н. И. О реконструкции праславянской фразеологии. // Славянское языкознание, VII Международный съезд славистов. М., 1973, с. 272–293.

Фразеологичен речник на българския език. Изд. на БАН, т. I, 1974 и т. II, 1975, под ред. К. Ничева, С. Михайлова, Кр. Чолакова.

Български тълковен речник (Л. Андрейчин, Ст. Илчев, Ив. Леков, Ст. Стайков...), изд. 1963.

Речник на българския книжовен език. Н. Геров, ново издание, С., в шест тома от 1975–1978.

Андрейчина, К., С. Влахов, Ст. Димитрова, Кл. Запрянова. Руско-български фразеологичен речник. Изд. "Наука и изкуство", С., 1980.

Стайкова, Хр., А. Василева. Русская разговорная речь в сопоставлении с болгарской. Нар. просвета, С., 1988.